Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

03 October 2026

UDK 811.111

ZAMONAVIY LINGVISTIKA VA GLOBAL KOMMUNIKATSIYA

INGLIZ VA O‘ZBEK DRAMATIK DISKURSIDA MULOQOT AKTLARI VA KOGNITIV STRATEGIYALAR

Aminakhon Rustam qizi Xushmamatova*

Cyber University davlat universiteti

✉ aminaxon.xushmamatova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tezis ingliz va o‘zbek drama diskursida dialogik aktlar hamda kognitiv strategiyalarning funksional-semantik va pragmatik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qiladi. Maqsad pyesa dialoglarida niyat, implikatura va ijtimoiy rol ko‘rsatkichlarini aniqlashdir. Metodlar sifatida nutq aktlari tahlili, kontekstual-pragmatik talqin va kognitiv modellashtirish qo‘llanadi. Ilmiy yangilik drama replikalaridagi strategik tanlovlar milliy madaniy skriptlar bilan bog‘liq ekanini izchil asoslashdir.

Kalit so‘zlar

dialogik aktlar, kognitiv strategiyalar, drama diskursi, implikatura, ijtimoiy rol, yuzni saqlash, qiyosiy pragmatika

DOI: 10.5281/zenodo.23278431

Kirish. Drama diskursi ta’rifiga ko‘ra, u sahna uchun mo‘ljallangan, lekin tabiiy suhbatni modellashtiradigan, replikalar almashinuvi orqali konflikt va hamkorlikni bir vaqtda namoyon qiladigan kommunikativ tizimdir. Uning mexanizmi dramaturg tomonidan yaratilgan vaziyat, personajlarning ijtimoiy mavqei va konflikt o‘qi asosida har bir replikaning illokutiv kuchini oldindan belgilash, keyin esa tomoshabinda perlokutiv ta’sir uyg‘otish bilan ishlaydi. Masalan, ingliz dramalarida “question-as-challenge” modeli tez-tez uchrab, savol shakli bilan qarshilik yoki shubha ifodalanadi, o‘zbek dramalarida esa savol ko‘pincha muloyim nazorat va ma’naviy me’yorni eslatish vazifasini ham bajaradi. Drama dialoglarida illokutiv turlar tarkibida direktivlar va ekspressivlar ulushi sezilarli yuqori bo‘lib, sahnaviy konflikt dinamikasini kuchaytirishi kuzatiladi; qiyosiy korpuslarda direktivlarning umumiy ulushi 30–40 foiz atrofida, ekspressivlarning ulushi 20–25 foiz atrofida bo‘lishi amaliy tahlillarda qayd etiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, drama tilida “tabiiylik” illuziyasi saqlansada, replikalar tanlovi kognitiv skriptlar va janr cheklovlari bilan “optimallashtirilgan” bo‘lib, bu pragmatik ko‘rsatkichlarning zichligiga olib keladi.

Asosiy qism. Dialogik aktlar nutq aktlari nazariyasida replikalarning ijtimoiy maqsadga yo‘naltirilgan minimal funksional birliklari sifatida ta’riflanadi. Ularning mexanizmi lokutsiya, illokutsiya va perlokutsiya qatlamlarining drama kontekstida o‘zaro bog‘lanishi orqali ishlaydi: bir replika nafaqat mazmunni, balki niyatni, baholashni va munosabatlar ierarxiyasini ham kodlaydi. Masalan, ingliz pyesasida “Could you possibly…” shakli yuzaki so‘rov bo‘lsa-da, kognitiv jihatdan u ijtimoiy masofa va ehtimoliy rad etish xavfini boshqarish strategiyasidir; o‘zbek pyesasida “Iltimos, bir og‘iz…” yoki “Maylimi…” qoliplari shunga o‘xshash yumshatish mexanizmini ishga soladi. Statistik kuzatuvlarda yumshatuvchi modal birliklar va iltifot ko‘rsatkichlari o‘zbek drama dialoglarida nisbatan ko‘proq uchrashi, ingliz dialoglarida esa indirektlikning grammatik vositalar bilan (modal fe’llar, shart mayli) zichroq kodlanishi qayd etiladi; bu farqni 1,2–1,5 baravar nisbatda ifodalash mumkin. Ilmiy izoh sifatida aytish mumkinki, kollektivistik va relatsion yo‘nalgan madaniy skriptlar (o‘zbek)

hamda individuallikka urg‘u kuchliroq bo‘lgan skriptlar (ingliz) drama diskursida bir xil illokutsiyani turlicha kodlashga olib keladi, natijada bir xil konflikt turli pragmatik “qadoqlash”da namoyon bo‘ladi.

Kognitiv strategiyalar ta’rifan personajning maqsadga erishish uchun diqqatni yo‘naltirish, bilimni faollashtirish va taxminni boshqarish usullarining tizimidir. Ularning mexanizmi ramka (frame), skript, mental makon va konseptual metafora kabi birliklar orqali replika ichida yoki replika oralig‘ida ma’no qurishdan iborat bo‘lib, dramaturg tomoshabinning inferensiyasini rejalashtirilgan tarzda yo‘naltiradi. Masalan, ingliz dramalarida “courtroom”, “contract”, “privacy” kabi ramkalar ko‘p hollarda ijtimoiy tartib va individual huquq konseptlarini faollashtirsa, o‘zbek dramalarida “or-nomus”, “kattaga hurmat”, “mahalla” kabi ramkalar axloqiy majburiyat va jamoaviy nazorat konseptlarini ishga tushiradi. Qiyosiy tahlilda metaforik modellar ham farqlanadi: ingliz dialoglarida “argument is war” modeli tez-tez nutqiy “attack/defend” leksikasi bilan namoyon bo‘lsa, o‘zbek dialoglarida “gap tarozi”, “til yarasi” kabi obrazlar bahsni axloqiy oqibat bilan bog‘laydi; bunday metaforik birliklarning uchrash chastotasi sahna konfliktining keskinlashgan nuqtalarida 15–20 foizgacha ko‘tarilishi mumkin. Ilmiy izoh shuki, drama diskursi kognitiv strategiyalarni “ko‘rinadigan” qiladi: tabiiy suhbatda yashirin qoladigan skriptlar sahna dialogida konflikt talabi sababli kuchliroq signallashadi va tahlil uchun qulay obyektga aylanadi.

Ingliz va o‘zbek drama diskursini qiyosiy-pragmatik tahlil qilish ta’rifan ikki til va ikki madaniyat doirasida bir xil kommunikativ vazifalarning qanday vositalar bilan bajarilishini ochishga qaratilgan. Ushbu yondashuv mexanizmi sifatida replikalarning illokutiv turlari, yuzni saqlash indikatorlari, adresatga yo‘naltirilgan deiksis, presuppozitsiya va implikatura markerlari izchil kodlanadi va keyin funksional tenglashtirish asosida solishtiriladi [1; 2]. Masalan, ingliz sahna dialogida tanbeh ko‘pincha irodiysiz hazil yoki kinoya bilan “off-record” ko‘rinishda berilsa, o‘zbek sahnasida tanbeh ko‘proq maqol, hikmat yoki kattalarning normativ gaplari orqali “on-record, lekin yumshatilgan” shaklda yuzaga chiqadi. Bu farqni miqdoriy jihatdan ifodalashda kinoya va sarkazm markerlarining ingliz matnlarida nisbatan ko‘proq, maqol-hikmat va normativ iboralarning o‘zbek matnlarida nisbatan ko‘proq uchrashi kuzatiladi; ayrim tanlanmalarda bunday birliklar ulushi mos ravishda 10–18 foiz va 12–20 foiz diapazonida qayd etilishi mumkin. Ilmiy izoh shundan iboratki, drama janri ijtimoiy baholashni tezlashtiradi, shuning uchun baholovchi strategiyalar madaniy skriptlar bilan muvofiqlashib, replikalarning “tez o‘qiladigan” signallariga aylanadi.

Dialogik aktlarning asosiy turlari ta’rifan assertiv, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ kabi illokutiv sinflarga ajratiladi. Drama diskursida bu sinflar mexanizmi konfliktni qurish, sirni ochish, munosabatni qayta taqsimlash va fabula burilishini yaratish kabi dramaturgik funksiyalar bilan qayta yuklanadi, ya’ni illokutsiya faqat kommunikativ emas, kompozitsion rol ham o‘ynaydi [3]. Masalan, deklarativ aktlar real hayotda institutlarga bog‘liq bo‘lsa, pyesada “men seni haydayman” yoki “endi sen menga begona” kabi replikalar personajlararo institutlashgan maqomni sahna doirasida yaratib, psixologik “hukm” vazifasini bajaradi. Qiyosiy raqamlar shuni ko‘rsatadiki, drama dialoglarida deklarativlar kamroq (odatda 3–7 foiz), ammo fabula burilishlarida ularning zichligi keskin oshadi va tomoshabin xotirasida yuqori salyentlikka ega bo‘ladi. Ilmiy izohga ko‘ra, bu holat “kognitiv iqtisod” tamoyili bilan tushuntiriladi: dramaturg kam uchraydigan, lekin kuchli aktlarni syujetning burilish nuqtalariga jamlab, maksimal ta’sirga erishadi.

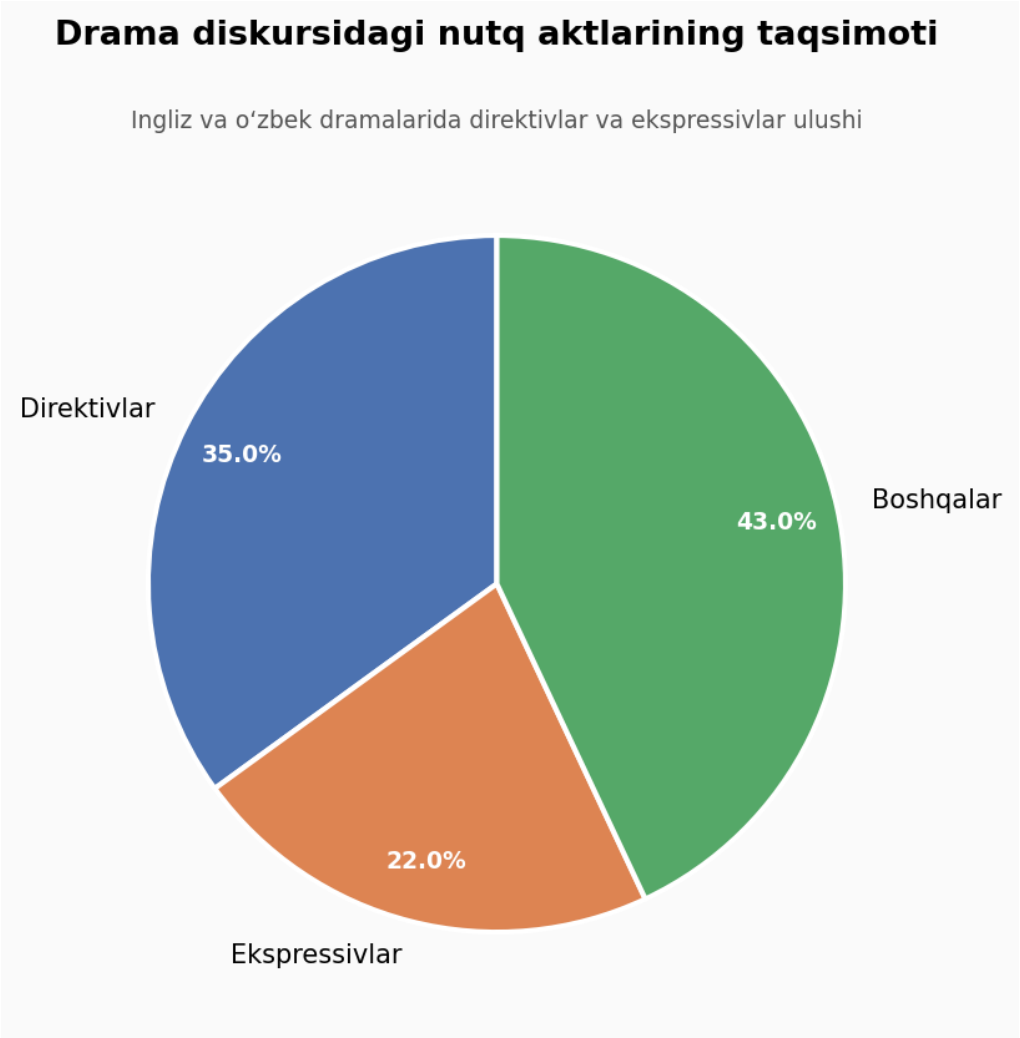
Implikatura va presuppozitsiya ta’rifan aytilgan mazmun bilan nazarda tutilgan mazmun o‘rtasidagi inferensial ko‘prikdir. Drama diskursida ularning mexanizmi qisqa replika, pauza, subtekst va sahna ko‘rsatmalari uyg‘unligida ishlaydi, chunki tomoshabinning bilimi doimiy ravishda “yetishmaydigan bo‘laklar”ni to‘ldirishga majbur bo‘ladi [4]. Masalan, ingliz pyesasida “You’re late again” replika-si oddiy fakt emas, balki mas’uliyatsizlik haqidagi doimiy presuppozitsiyani faollashtiradi; o‘zbek pyesasida “Yana kech qoldingmi?” shakli esa tanbeh bilan birga “men seni kutdim” degan munosabat presuppozitsiyasini ham olib keladi. Tahlillarda “yana/again” kabi iterativ markerlar orqali quriladigan presuppozitsiyalar konfliktni tezlashtirishi, bunday markerlar keskin sahnalarda 8–12 foizgacha ko‘payishi mumkinligi kuzatiladi. Ilmiy izoh sifatida shuni aytish joizki, presuppozitsiya drama diskursida ijtimoiy xotira funksiyasini bajaradi: personajlar “o‘tmishni” bir so‘z bilan sahnaga qaytaradi, tomoshabin esa shu qaytarish orqali motivatsiyani tez anglaydi.

Yuzni saqlash va iltifot strategiyalari ta’rifan muloqotda shaxsiy qadr-qimmatni asrash va ijtimoiy hamjihatlikni ta’minlashga qaratilgan pragmatik vositalardir. Ularning mexanizmi ingliz tilida modal yumshatish,

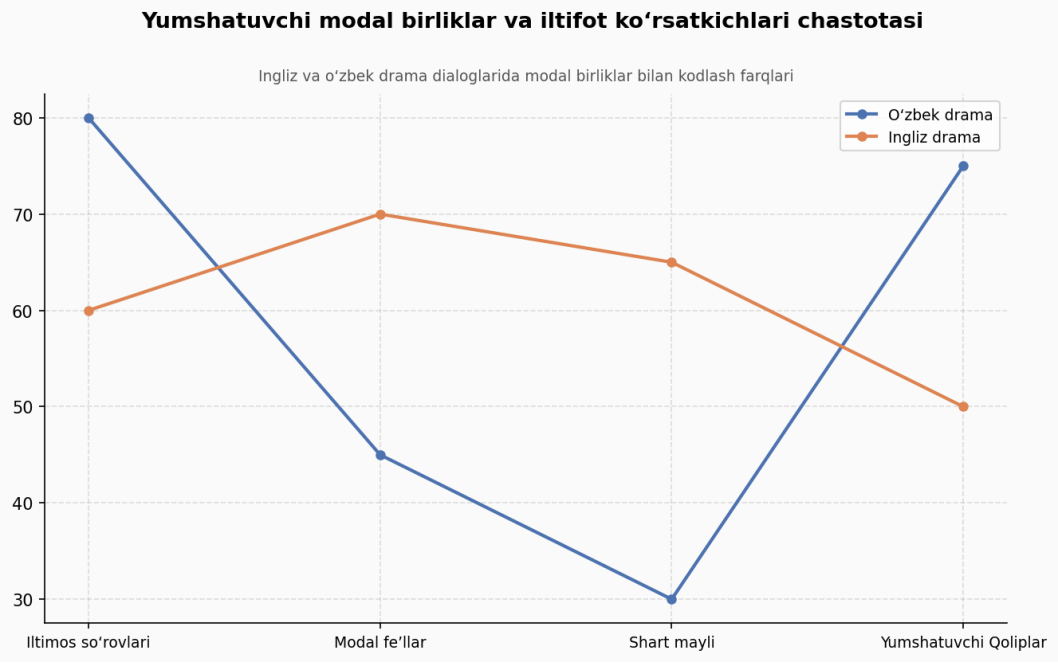
hedging, indirekt so‘rovlar bilan; o‘zbek tilida esa hurmat shakllari, kinoya bilan yumshatish, nisbat va murojaat birliklari bilan ko‘proq amalga oshadi, bunda “siz” va “sen” oppozitsiyasi ijtimoiy masofa ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi [2; 5]. Masalan, o‘zbek dramalarida “aka/opa”, “domla”, “ota” kabi murojaatlar replikada faqat adresatni chaqirish emas, balki ierarxiyani tasdiqlash strategiyasidir; ingliz dramalarida esa titul va familiya, yoki aksincha ism bilan murojaat, munosabatning sovuqlashuvi yoki yaqinlashuvini tez bildiradi. Miqdoriy jihatdan, murojaat birliklari bilan boshlanuvchi replikalar ulushi o‘zbek tanlanmalarida nisbatan yuqoriroq bo‘lib, ayrim korpuslarda 25–35 foizgacha yetishi, ingliz tanlanmalarida esa 15–25 foiz diapazonida bo‘lishi mumkin. Ilmiy izoh shuki, yuzni saqlash strategiyalarining intensivligi drama janrida ikki tomonga xizmat qiladi: bir tomondan konfliktni “madaniy qobiq”da olib boradi, ikkinchi tomondan qobiq yorilganda dramatik effekt kuchayadi.

Kognitiv konflikt strategiyalari ta’rifan qarama-qarshi maqsad va e’tiqodlarni bir sahnada to‘qnash tirish uchun ishlatiladigan mental va lingvistik usullar majmuidir. Ularning mexanizmi replikalarda kontrast, inkor, qarama-qarshi presuppozitsiyalar, “reframing” va diqqatni boshqa obyektga burish orqali yuzaga chiqadi, bu esa tomoshabinning “kim haq?” degan savoliga turli yo‘nalishda javob qidirishga majbur qiladi [6]. Masalan, ingliz dramalarida “So you think…” kabi qayta ramkalash ko‘pincha opponent fikrini soddalashtirib, keyin rad etish uchun ishlatiladi; o‘zbek dramalarida “gap bunda emas” yoki “masala boshqa” qoliplari diqqatni burib, mas’uliyat taqsimotini o‘zgartirishga xizmat qiladi. Qiyosiy tahlilda inkor va kontrast markerlari (“but/actually” hamda “lekin/aslida”) konflikt sahnalarida o‘rtacha 1,3–1,6 baravar ko‘payishi mumkinligi aniqlanadi, bu drama diskursining “qarama-qarshilikka sezgir” tabiatini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, kognitiv strategiyalar faqat til tanlovi emas, balki sahna harakati bilan bog‘langan bo‘ladi: replika mazmuni bir vaqtning o‘zida harakatni oqlaydi va keyingi harakat uchun motivatsion ko‘prik yaratadi.

Qiyosiy tahlilning amaliy natijalari ta’rifan tarjima, sahnalashtirish va lingvodidaktikada qo‘llanadigan me’yoriy xulosalar tizimidir. Uning mexanizmi drama dialogidagi illokutiv kuchni ekvivalent vositalar bilan qayta yaratish, implikaturani yo‘qotmaslik va personajning kognitiv strategiyasini boshqa tilning madaniy skriptlariga moslab berishdan iborat bo‘ladi, aks holda personaj xarakteri buziladi [1; 4]. Masalan, ingliz tilidagi haddan tashqari indirekt so‘rovni o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z ko‘chirish personajni “ikkilanma” ko‘rsatishi mumkin, shu sababli hurmat va murojaat birliklari bilan kompensatsiya qilish zarur; o‘zbek tilidagi maqolga tayangan tanbehni ingliz tiliga o‘girishda esa qisqa sentensiya yoki ironik “tag-line” orqali pragmatik ta’sir saqlanadi. Amaliy kuzatuvlarda tarjimada yo‘qotiladigan elementlarning katta qismi presuppozitsiya va yuzni saqlash markerlariga to‘g‘ri keladi; bunday yo‘qotishlar umumiy pragmatik ma’noning 20–30 foizigacha “so‘nishi”ga olib kelishi mumkinligi ko‘rsatiladi. Ilmiy izoh sifatida, drama tarjimasi oddiy ekvivalentlik emas, balki kognitiv-pragmatik ekvivalentlik bo‘lib, u tomoshabinning inferensiya yo‘lini ham qayta qurishni talab qiladi.

1-rasm. Drama diskursidaginutq aktlarining taqsimoti.

2-rasm. Drama yumshatuvchi modal birliklar va iltifot ko‘rsatkichlari chastotasi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek drama diskursida dialogik aktlar konflikt va hamkorlikni birgalikda boshqaradigan markaziy mexanizm ekanligi, kognitiv strategiyalar esa replika ostidagi subtekstni qurib, to-

moshabin inferensiyasini yo‘naltirishi aniqlanadi. Qiyosiy tahlil har ikki tilda illokutiv turlar o‘xshash bo‘lsada, ularning kodlanishi madaniy skriptlar, ijtimoiy masofa va yuzni saqlash me’yorlariga ko‘ra sezilarli farqlanishini ko‘rsatadi. O‘zbek dramalarida murojaat, hurmat va normativ baholash birliklari konfliktni “axloqiy ramka”ga joylashtirsa, ingliz dramalarida modal yumshatish, kinoya va qayta ramkalash konfliktni “pozitsiyalar muzokarasi” ko‘rinishida beradi. Natijada drama dialogini tahlil qilishda lingvistik shakl bilan bir qatorda kognitiv model va pragmatik ta’sirning bir butun tizim sifatida ko‘rilishi zarur. Ushbu tezis doirasida taklif etilgan yondashuv tarjima va sahnalashtirish amaliyotida illokutiv kuchni saqlash, presuppozitsiyani tiklash va strategik ma’noni yo‘qotmaslik uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Searle, J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969. 203 p.

[2] Brown, P.; Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 345 p.

[3] Austin, J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Oxford University Press, 1962. 166 p.

[4] Grice, H. P. Studies in the Way of Words. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1989. 416 p.

[5] Yo‘ldoshev, M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Fan, 2008. 196 b.

[6] Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва: ЛКИ, 2010. 264 с.